

Д. 163.11

468 Г. М. НЭСЭНОВ

БАНУМАЙШИ СИНТАКСИСИ

921

Азербайжан ССР Елмәр Академијасы
Редаксија-Нәширијат Шураһынын
ғарары илә чап олунур

Редактору Р. Ә. РҮСТӘМОВ

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз	3
Мүгәддимә	5
Тә'јини сөз бирләшмәләри	9
Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри	12
Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри	41
Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри	63
Тәктәркибли тә'јини сөз бирләшмәләри	85
Мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәләри	99
Әлавә. „Дәһнамә“дә ишләнмиш тә'јини сөз бирләшмә- ләринә аид нүмунәләр	106
Әдәбијат	113

ҒАСАНОВ КАСУМ МЕХТИ ОГЛЫ
СИНТАКСИС „ДЕХНАМӘ“
(на азербайджанском языке)

Нәширијат редактору Р. Керимова, Бәдии редактор Ф. Сәфәров,
Техники редактору Х. Чәфәров, Корректору С. Усејнова

Чана имзаланмыш 11/III-1967-чи ил. Кағыз форматы 84×108^{1/32}.
Кағыз вәрәғи 3,63. Чап вәрәғи 11,89. Һес.-нәширијат вәрәғи 6,94.
Сифариш 408. Тиражы 800. Гижмәти 55 вәп.

Типография «Красный Восток» Комитета по печати
при Совете Министров Азербайджанской ССР.
Баку, ул. Ази Асланова, 80.

7-2-2
94-66М

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Азербайжан дилинин тарихи грамматикаһыны өјрән-
мәк дилчилијимиз ғаршыһында дуран актуал мәсәлә-
ләрдән биридир. Мә'лум олдуғу кими, Азербайжан ди-
линин тарихинә даир јазылмыш әсәрләрдә грамматика-
нын бир сыра, хусусән синтаксисә даир бә'зи мәсәләләри,
һәләлик, лаһымы сәвијјәдә тәдгиг едилмәмишдир. Тә'ји-
ни сөз бирләшмәләри дә о чүмләдәндир.

Охучуларә тәгдим етдијимиз бу монографијадә тә'ји-
ни сөз бирләшмәләринин, әсасән Шаһ Исмајыл Хәтаи-
нин „Дәһнамә“ әсәриндә, гисмән дә XVI әсрә аид баш-
ға јазылы мәнбәләрдә (Фүзулинин әсәрләриндә, „Шүһә-
данамә“дә, „Әсрарнамә“дә, Мәнагиби-Шејх Сәфи тәр-
чүмәсиндә, Ашығ Гурбанинин ше'рләриндә вә с.) тә-
садүф едилән хусусијјәтләриндән бәһс олунур. Бурадә
тә'јини сөз бирләшмәләринин нөвләри, тәрәфләринин
нитг һиссәләри илә ифадәси, мә'на вариантлары, тәрәф-
ләри арасындакы әлагә васитәләри вә с. шәрһ едилер,
мүасир Азербайжан әдәби дилиндәки тә'јини сөз бир-
ләшмәләриндән фәрғли чәһәтләри кәстәрилер вә адла-
ры чәкилән мәнбәләрдән мисаллар верилер.

Монографијадә ирәли сүрүлән бә'зи фикирләри даһа
ајдын шәкилдә изаһ етмәк вә әсасландырмағ үчүн түрк
дилләринә аид гәдим јазылы абидәләрдән, Азербайжан
вә татар дилләринин диалектләриндән дә мисаллар кә-
тирилир, башға гоһум дилләрлә мүгајисә апарылыр.

Әсәрин јазылыһында өз дәјәрли мәсләһәтләри илә
бизә көмәк етмиш Азербайжан ССР ЕА академики
М. Ш. Ширәлијевә, Азербайжан ССР ЕА мүхбир үзвү,
проф. Ә. М. Дәмирчизадәјә, филологи елмәр нами-
зәди, дос. И. Р. Әфәндијевә, филологи елмәр нами-
зәдләри М. Ш. Рәһимова вә А. Г. Әләкбәрова, Фүзу-
линин әсәрләриндән вә Мәнагиби-Шејх Сәфидән бә'зи

Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәширјат Шурасынын
ғарары илә чап олунур

Редактору Р. Ә. РҮСТӘМОВ

МҮНДӘРИҢАТ

Бир нечә сөз	3
Мүгәддимә	5
Тә'јини сөз бирләшмәләри	9
Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри	12
Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри	41
Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри	63
Тәктәркибли тә'јини сөз бирләшмәләри	85
Мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәләри	99
Әлавә. „Дәһнамә“дә ишләнмиш тә'јини сөз бирләшмә- ләринә аид нүмунәләр	106
Әдәбијат	113

ҒАСАНОВ КАСУМ МЕХТИ ОГЛЫ
СИНТАКСИС „ДЕХНАМӘ“
(на азербайджанском языке)

Нәширјат редактору Р. Керимова, Бәдии редактор Ф. Сәфәров,
Техники редактору Х. Чәфәров, Корректору С. Усејнова

Чапа имзаланмыш 11/III-1967-чи ил. Кағыз форматы 84×108^{1/32}.
Кағыз вәрәғи 3,63. Чап вәрәғи 11,89. Һес.-нәширјат вәрәғи 6,94.
Сифариш 408. Тиражы 800. Гижмәти 55 вәп.

Типография «Красный Восток» Комитета по печати
при Совете Министров Азербайджанской ССР.
Баку, ул. Ази Асланова, 80.

7-2-2
94-66М

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Азәрбајҗан дилинин тарихи грамматикасыны өјрән-
мәк дилчилијимиз ғаршысында дуран актуал мәсәлә-
ләрдән биридир. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҗан ди-
линин тарихинә даир јазылмыш әсәрләрдә грамматика-
нын бир сыра, хүсүсэн синтаксисә даир бә'зи мәсәләләри,
һәләлик, лазыми сәвијјәдә тәдгиг едилмәмишдир. Тә'ји-
ни сөз бирләшмәләри дә о чүмләдәндир.

Охучуларә тәгдим етдијимиз бу монографијада тә'ји-
ни сөз бирләшмәләринин, әсасән Шаһ Исмајыл Хәтаи-
нин „Дәһнамә“ әсәриндә, гисмән дә XVI әсрә аид баш-
га јазылы мәнбәләрдә (Фүзулинин әсәрләриндә, „Шүһә-
данамә“дә, „Әсрарнамә“дә, Мәнагиби-Шејх Сәфи тәр-
чүмәсиндә, Ашығ Гурбанинин ше'рләриндә вә с.) тә-
садүф едилән хүсүсијјәтләриндән бәһс олунур. Бурада
тә'јини сөз бирләшмәләринин нөвләри, тәрәфләринин
нитг һиссәләри илә ифадәси, мә'на вариантлары, тәрәф-
ләри арасындакы әлагә васитәләри вә с. шәрһ едилер,
мүасир Азәрбајҗан әдәби дилиндәки тә'јини сөз бир-
ләшмәләриндән фәрғли чәһәтләри кәстәрилир вә адла-
ры чәкилән мәнбәләрдән мисаллар верилер.

Монографијада ирәли сүрүлән бә'зи фикирләри даһа
ајдын шәкилдә изаһ етмәк вә әсасландырмағ үчүн түрк
дилләринә аид гәдим јазылы абидәләрдән, Азәрбајҗан
вә татар дилләринин диалектләриндән дә мисаллар кә-
тирилир, башга гоһум дилләрлә мүгајисә апарылыр.

Әсәрин јазылышында өз дәјәрли мәсләһәтләри илә
бизә көмәк етмиш Азәрбајҗан ССР ЕА академики
М. Ш. Ширәлијевә, Азәрбајҗан ССР ЕА мүхбир үзвү,
проф. Ә. М. Дәмирчизадәјә, филологи елмләр нами-
зәди, дос. И. Р. Әфәндијевә, филологи елмләр нами-
зәдләри М. Ш. Рәһимова вә А. Г. Әләкбәрова, Фүзу-
линин әсәрләриндән вә Мәнагиби-Шејх Сәфидән бә'зи

мәсәлэләрә даир мисал-чүмлә топламаға көмәк көстәр-миш филологи елмләр намизәди Б. М. Тағыјевә, монографијаја рә'ј јазмыш филологи елмләр намизәд-ләри А. Ә. Асланова вә М. И. Исламова, әсәрин редак-тору, филологи елмләр доктору, проф. Р. Ә. Рүстә-мова миннәтдарлығымызы билдиририк.

МҮГӘДДИМӘ

Ичтимаи һадисә олан дилин спесифик хусусијјәти ондан ибарәтдир ки, о, чәмијјәтдә инсанларын биркә фәалијјәт көстәрдикләри бүтүн саһәләрдә—истеһсалат-да, сијаси вә игтисади мүнәсибәтләрдә, һәјәтда вә мәи-шәтдә бир-бирләри илә әлағә сахламасы вә фикир мү-бадиләси үчүн ән мүнүм васитәдир. В. И. Ленин дилә мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән јанашарағ јазыр ки: „Дил ин-санларын ән мүнүм үнсијјәт васитәсидир“¹. Һәр һансы бир дил белә бир вәзифәни јеринә јетирә билмәдикдә өлү дил олуp.

Дил бир систем кими, әсасән, ики һиссәдән—лүғәт тәркиби вә грамматик гурулушдан ибарәтдир. Лүғәт тәркиби дилин мадди әсасыдырса, грамматик гурулуш ону (дили) сәлис вә аңлашығлы едир. Дилдәки грам-матик васитәләри өзүндә чәмләшдирән грамматик гу-рулуш лүғәт тәркиби илә бирликдә дили үнсијјәт ва-ситәси едир. Грамматик васитәләр исә тарихи инкиша-фын мәһсулудур. Онлар дилин мөвчуд олдуғу бүтүн тарих боју дүрүстләшиp вә тәкмилләшиp. Бир гајда оларағ, дилин инкишаф просеси нәтичәсиндә бу вә ја дикәр грамматик васитә фикир мүбадиләсини тә'мин етмәдикдә истифадәдән галыр, мәһв олуp, јениси илә әвәз едилир. Бир сөzlә, јени еһтијачларын мејдана чых-масы илә јени грамматик васитәләр јараныp. Һәр бир дилин, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин өзүнәмәхсус грамматик васитәләри мөвчуддур.

Синтаксис грамматиканын бир һиссәси олуp, сөз бирләшмәләри вә чүмлә тәртиби гајдаларыны өјрәниp. Тарихи синтаксисдә исә мүәјјән бир дилин синтактик гурулушунун ганунаујғун инкишафы тәдгиг едилир,

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 20-чи чилд, Бақы, 1951, сәһ. 408.

онда баш верән дәјишмә вә тәкмилләшмәләр мүйјән-ләшдирилләр, тәсбит олунур.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинин тәдгиги һәлә дә дилчи-лијимиз гаршысында дуран зәрури мәсәләләрдән би-ридир.

Мә'лумдур ки, һәм Азәрбајчан дилинин тарихи ин-кишафынын бүтүн дөвләрини, һәм дә синтаксисин бү-түн мәсәләләрини, онда баш верән дәјишмә вә тәкмил-ләшмәләр әһатә едә биләчәк вә тарихи планда шәр-һини верә биләчәк самбаллы бир әсәри (монографијаны) бирдән-бирә јазмағ гејри-мүмкүндүр. Тарихи синтакси-сә даир јазылмыш әсәрләрдә белә бир мәсәлә гаршыја гојулмамышдыр. Азәрбајчан дилинин тарихи синтакси-синә аид чап олунмуш әсәр вә мәгаләләрдә ја мүйјән бир дөврүн синтаксисиндән, ја да синтаксисин мүйјән мәсәләләриндән бәһс олунмушдур. Үмумијјәтлә, бу әсәр вә мәгаләләри үч група ајырмағ олар. Һәмин әсәр-ләрдән бир групу али мәктәб програмы чәртивәсиндән кәнара чыхмамыш², диқәр групу синтаксисин ајры-ајры мәсәләләринә һәср олунмуш³, үчүнчү групунда исә мүй-јән бир јазылы мәнбәјин (јахуд да бир јазычынын әсәрләринин) дилинин үмуми шәрһи (фонетика, морфо-локија, лексика) илә јанашы, синтаксисиндән дә бәһс олунмушдур⁴. Шүбһәсиз, бунлар Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинин јарадылмасы саһәсиндә мәгсә-дәүјгун сурәтдә көрүлән ишләр кими гиймәтлидир вә јазылачағ монографија үчүн зәмин јарадыр. Буна көрә дә һәмин ән'әнәни—ајры-ајры дөвләрин синтаксисини тәдгиг едәрәк, онун характер хүсусијјәтләрини мејда-на чыхармағ ишини давам етдирәрәк, биз бу әсәрдә XVI

² Г. Мирзәзәдә. Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасына аид хүләсәләр, синтаксис, Бақы, 1956.

³ З. Тағызәдә, XIX—XX әсрдә Азәрбајчан дилиндә табели мүрәккәб чүмләнни инкишафы (нам. дисс.), Бақы, 1949; Ә. Әли-јев. Хәтәини дилиндә мүрәккәб чүмлә һагғында, С. М. Киров ады-на АДУ-нун Елми Әсәрләри, Бақы, 1956, № 8; М. Ш. Рагимов. Диалекты и история языка, Сб. Вопросы диалектологии тюркских языков, т. III, Бақы, 1960; Р. Мәһәррәмова, М. Чананкиров. Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар, Бақы, 1962 вә с.

⁴ Проф. Ә. М. Дәмирчизәдә. "Китаби-Дәдә Горғуд" дастан-ларынын дили, Бақы, 1959; С. Хәлилов. Н. Вәзировун әсәрләрини дили (нам. дисс.), Бақы, 1954 вә с.

әсрә аид бир нечә јазылы мәнбәјин синтаксисини араш-дырмағы гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Истифадә олунмуш әлјазмаларынын дәгиг тәсвири М. Рәһимовун вә Ә. Мәммәдовун әсәрләриндә⁵ верил-дилјиндән, бурада онлардан бәһс олунмајачагдыр.

Мә'лум олдуғу кими, синтактик гајда вә ганунлар мүйјән дөвр әрзиндә дәјишмәдән өз орижиналлығыны мүһафизә едиб сахлајыр. Бунунла јанашы, дилин грамматик гурулушунун, еләчә дә синтактик гајда вә ганунларын дәјишмәдијини дә демәк олмаз. Чүнки чәмиј-јәтдә баш верән һадисәләр дилә дә өз тә'сирини кәстә-рир. Беләликлә, грамматик гурулушда нисби дәјишмә просеси кедир, бә'зи гајдалар дәгигләшир вә јени кеј-фијјәтләр кәсб едир.

Азәрбајчан дилинин синтаксисиндә дә әсас хүсусиј-јәтләр галмагла, јени кејфијјәтләр әмәлә кәлмишдир. Азәрбајчан дилинә аид јазылы мәнбәләрлә мүасир әдә-би дил материалларыны гаршылашдырдыгда чүмлә үзв-ләринә, садә чүмләнни типләринә вә с. нисбәтән тә'-јини сөз бирләшмәләриндә вә мүрәккәб чүмләләрдә баш верән дәјишмәләр даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

Мүхтәлиф дөвләрә аид Азәрбајчан дилиндәки ја-зылы мәнбәләр, һабелә түрк дилләринә даир гәдим ја-зылы абидәләр үзәриндә апарылан мүшаһидәнни нәти-чәси кәстәрир ки, вахты илә тә'јини сөз бирләшмәлә-ринин нөвләри арасында кәскин һәдд јох имиш, онун тәрәфләрини јери исә сабит дејилмиш. Тә'јини сөз бир-ләшмәләринин тәрәфләри арасындакы синтактик әлағә-ләрдә дә мүйјән фәрғли чәһәтләрә тәсадүф едилир.

Тә'јини сөз бирләшмәләриндә тәрәфләрин јердәјиш-мәсинин башлыча сәбәбләриндән бири чанлы данышығ дилинин тә'сиридирсә, диқәри үслуби тәләбләрдир.

Азәрбајчан дилинин мүхтәлиф дөвләрә аид јазылы мәнбәләринин дили өз лексик, фонетик, морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләринә көрә мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндән мүйјән дәрәчәдә фәрғләнир. Бу фәр-гин мүйјәнләшдирилмәсинин, ортаја чыхарылыб елми әсасларла ишығландырылмасынын нәзәри вә әмәли әһә-

⁵ М. Ш. Рагимов. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV—XVII веков (автореф. канд. дисс.), М., 1957; Әзизаға Мәм-мәдов. Шаһ Исмајыл Хәтәи, Бақы, 1961.

мијјәти вардыр. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән XVI әсрин мәһсулу олан бә'зи әлјазмаларынын синтаксиси нәзәрдән кечирилир. Лакин бурада синтаксисин бүтүн мөвзулары дејил, јалныз тә'јини сөз бирләшмәләри әһатә едилир, онларын сәчијјәви хүсусијјәтләри, мүасир Азәрбајчан әдәби дили илә ујғун вә фәргли чәһәтләри арашдырылыр, јери кәлдикчә, XVI әсрә гәдәрки јазылы мәнбәләрлә, Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләри илә мүгајисә едилир, түрк дилләринә анд гәдим јазылы аби-дәләрлә, башга түрк дилләри вә онларын диалектләри илә гаршылашдырылыр.

ТӘ'ЈИНИ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ

Синтаксисдә садә вә мүрәккәб чүмләләри тәдгиг едәркән гаршыја һәм синтактик, һәм дә мә'начә бири дикәри илә бирләшмиш, бир-бири илә сых әлагәјә кирмиш елә сөз групларына раст кәлмәк олур ки, онлар битмиш бир фикри ифадә едә билмир вә чүмлә әмәлә кәтирмир. Белә сөз груплары гејри-предикатив сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирир ки, тә'јини сөз бирләшмәләри дә бу гәбилдәндир.

Түрколожии әдәбијјатда тә'јини сөз бирләшмәләриндән мүхтәлиф адлар алтында бәһс олунмушдур. Түркологларын бир группу бу бирләшмәләри „түрк изафәти“¹, дикәр группу исә „исми сөз бирләшмәләри“² вә ја садәчә „исми бирләшмәләр“³ адландырырлар. Тәәсүф ки, „түрк изафәти“ термининдән истифадә едәнләр әсәрләриндә бу бирләшмәләри һәмин ад алтында вермәләринин сәбәбини изаһ етмирләр. Лакин күман етмәк олар ки, онлар һәмин бирләшмәләри белә адландырмагла фарс вә ја әрәб изафәтләринә гаршы гојурлар. Бизчә, „түрк изафәти“ һеч дә тә'јини сөз бирләшмәси ады алтында нәзәрдә тутулан бирләшмәләрин һамысыны әһатә едә билмир. Она көрә ки, изафәтә јалныз һәр ики тәрәфи исимдән ибарәт бирләшмәләр аиддир, тә'јини сөз бирләшмәләринә исә бунлардан башга „...

¹ Бах: А. К. Боровков. Природа турецкого изафета, Сбор. АН СССР, М., 1935; Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956; С. С. Майзель. Изафет в турецком языке, М.-Л., 1957 вә с.

² А. Ә. Асланов. Исми сөз бирләшмәләри, Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри, Бақы, 1961.

³ Акад. В. А. Гордлевский. Избранные сочинения, т. II, язык и литература, М., 1961; Dr. Gotthold Weil. Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache, Берлин, 1917 вә с.

вахты илэ Азербайжан дилиндэ „сифэт бирлэшмэлери“, „сај бирлэшмэлери“ адланан бирлэшмэлэр дэ...“⁴ дахилдар. Бир сөзлэ, тә’јини сөз бирлэшмэләринин эһатә даирәси изафәтинкиндән хејли кенишдир.

„Исми сөз бирлэшмэлери“ вә ја „исми бирлэшмәләр“ термининдән истифадә едәнләр бу бирлэшмәләрдә биринчи тәрәфин мүхтәлиф нитг һиссәләри илэ ифадә олунмасына, икинчи тәрәфин исә исимлә верилмәсинә әсасланараг, бурада икинчи тәрәфин — исмин „апарычы рола малик“⁵ олдуғуну көстәрирләр. Бундан чыкыш едәрәк, онлар һәмин бирлэшмәләри „исми сөз бирлэшмәләри“ адландырырлар. Бу фикир мүәјјән дәрәчәдә дүз олса да тә’јини сөз бирлэшмәләринин бүтүн нөвләринә шамил едилә билмәз. Она көрә ки, тә’јини сөз бирлэшмәләринин икинчи тәрәфи һәмишә исимлә дејил, башга нитг һиссәләри илэ дә ифадә олунур; мә с.: *ағыллы кимсә* (I нөв), *китабын јахшысы, тәләбләрин үчү, Бүлбүлүн охумағы, евин јаны, онунчуларын чо-ху, Акифин өзү, сәнин нәјин* вә с. (III нөв).

Проф. М. Һүсејзадә һағлы олараг јазыр: „... бу мисаллардан (проф. М. Һүсејзадә бизим Јухарыда кәтирдјимиз бирлэшмәләр гәбилиндән олан өз мисалларыны нәзәр дә тутур—Г. Н.) бә’зисинин субстантивләшмиш исим кими дәрк едилмәси инкар олунмур. Лакин мисалларын чохунун субстантивләшмәдјини дә инкар етмәк олмаз“⁶. Демәли, тә’јини сөз бирлэшмәләриндә һеч дә һәр заман исим иштирак етмир. Исим өзү иштирак етмәдји бир јердә исә апарычы рола да малик ола билмәз.

Бизчә, һағгында бәһс едилән бирлэшмәләри онун тәрәфләриндә иштирак едән бу вә ја дикәр нитг һиссәсинин ады илэ дејил, онун үчүн үмуми олан характер бир чәһәгдән чыкыш едәрәк адландырмаг лазымдыр. Һәмин бирлэшмәләрдә (тә’јини сөз бирлэшмәләринин һәр үч нөвүндә, еләчә дә мүрәккәб тә’јини сөз

⁴ М. Һүсејзадә. Мүасир Азербайжан дилиндә тә’јини сөз бирлэшмәләринә (биринчи нөв тә’јини сөз бирлэшмәси) даир, Ни-зәми адына Әдәбијат вә Дил Институтунун Әсәрләри, V ч., Бақы, 1953, сәһ. 6.

⁵ А. Ә. Асланов. Исми сөз бирлэшмәләри, Мүасир Азербайжан дилиндә сөз бирлэшмәләри, сәһ. 11.

⁶ М. Н. Һүсејзадә. Тә’јини сөз бирлэшмәләри, Азербайжан дилинин грамматикасы, II һиссә, синтаксис, Азербайжан ССР ЕА Нәшријаты, Бақы, 1959, сәһ. 37.

бирлэшмәләриндә) үмуми характер чәһәт тәрәфләрдән биринин дикәрини тә’јин етмәсидир.

Азербайжан дилчилијиндә һәмин бирлэшмәләри әт-рафлы тәдгиг етмиш проф. М. Һүсејзадә мәһз бу чәһәти нәзәрә алараг онлары тә’јини сөз бирлэшмәләри адландырымышдыр. Биз дә бурада һәмин терминдән истифадә етмәји мүнәсиб билдик.

Түрколожи әдәбијатда тә’јини сөз бирлэшмәләринә мүхтәлиф адлар верилдји кими, онларын маһијәт вә мәзмуну да мүхтәлиф шәкилдә шәрһ едилмишдир. Белә ки, түркологларын бә’зиләри тә’јини сөз бирлэшмәләринин јалһыз ики нөвүнү—икинчи вә үчүнчү нөвүнү гәбул едир, биринчи нөв тә’јини сөз бирлэшмәләрини ја тамамилә инкар едир, бирлэшмә олмадығыны сөјләјир⁷, ја да ону икинчи нөв тә’јини сөз бирлэшмәләринә дахил едир, онун бир һиссәси олдуғуну көстәрирләр⁸. Бә’зи түркологлар исә, биринчиләрдән фәргли олараг, биринчи вә икинчи нөв тә’јини сөз бирлэшмәләрини гәбул едирләр. Лакин бунлар да үчүнчү нөв тә’јини сөз бирлэшмәләринә мүнәсибәтдә ики група ајрылырлар. Онлардан бә’зиси үчүнчү нөвүн тә’јини сөз бирлэшмәси (даһа доғрусу изафәт) анлајышындан кәнарда галдығыны көстәрир вә тә’јини сөз бирлэшмәси кими гәбул етмир⁹, дикәрләри исә үчүнчү нөв тә’јини сөз бирлэшмәләринин икинчи нөвүн бир һиссәси олдуғуну гејд едирләр¹⁰. Лакин нә биринчи нөв, нә дә үчүнчү нөв тә’јини сөз бирлэшмәләрини икинчи нөвүн бир һиссәси кими көтүрмәк олмаз. Она көрә ки, бир тәрәфдән, онларын һәр биринин тәрәфләри арасында мүхтәлиф синтактик әләгә мөвчуддур, дикәр тәрәфдән исә онларын әмәлә кәлмәсиндә истифадә олунан морфоложи әләмәтләрин иштирак дәрәчәси мүхтәлифдир. Буна көрә дә түркологларын әксәријјәт тәшкил едән үчүнчү

⁷ А. П. Поцелуевский. Основы синтаксиса туркменского литературного языка, Ашхабад, 1913, сәһ. 24; Tahsin Bangu,

⁸ оғли, Ana hatlerile türk grameri, Истамбул, 1940, сәһ. 78.

⁹ Проф. В. М. Насилов. Грамматика уйгурского языка, М., 1940, сәһ. 52; Н. П. Дыренкова. Грамматика ойротского языка. М.-Л., 1910, сәһ. 262; Г. Алекберли и Г. Р. Мирза-заде. Учебник турецкого языка, Баку, 1941, сәһ. 74.

¹⁰ А. К. Боровков. Природа турецкого изафета, сәһ. 175.

¹¹ Акад. В. А. Гордлевский. Избранные сочинения, т. II, сәһ. 65—66.

группу, һағлы олага, тә'јини сөз бирләшмәләринин үч нөвү олдуғуну көстәрир.

Бурада түрколожи әдәбијатда гәбул олуна үмуми принципләрә ујғун шәкилдә, тә'јини сөз бирләшмәләринин әмәлә кәлмәсиндә морфоложи әламәтләрин—мәнсубијәт вә јијәлик һал шәкилчиләринин—иштирак едиб етмәсіндән, һәммин морфоложи әламәтләрин иштирак етмә дәрәчәсиндән (мәнсубијәт вә јијәлик һал шәкилчиләринин һәр икисинин вә ја јалныз мәнсубијәт шәкилчисинин иштирак етмәсиндән) асылы олага, нәзәрән кечирдијимиз јазылы мәнбәләрдә тәсадүф олуна тә'јини сөз бирләшмәләри үч група ајрылмыш вә һәр бир группдан ајрыча бәһс олунашду.

Гејд етмәк лазымдыр ки, XVI әсрә аид јазылы мәнбәләрдә ишләнмиш тә'јини сөз бирләшмәләринин групплашдырылмасында, онларын ифадә етдији мә'на вариантларына көрә бөлүшдүрүлмәсиндә әсасән мүасир түрколожи әдәбијатда мөвчуд олан ме'јардан мстифадә едилмишдир. Бунунла јанашы, һәммин јазылы мәнбәләрдә нәзәр чарпан бә'зи характер хүсусијәтләр имкан даирәсиндә көстәрилмиш, Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләри, һабелә башга гоһум түрк дилләри илә мүгајисә едилмишдир.

Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри

Түрколожи әдәбијатда биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри мөхтәлиф адлар—„изафәтин биринчи типі“¹, „изафәт I“², „биринчи бирләшмә“³, „нисбәт шәкилчисиз исми бирләшмәләр“⁴, „һеч бир морфоложи әламәти олмајан“ вә ја садәчә „шәкилчисиз изафәт“⁵, „би-

¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, сәһ. 224; З. Б. Мухамедова. Язык астрабадской рукописи „Дивана Махтумкули“ (канд. дисс.), М, 1948, сәһ. 132.

² А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, сәһ. 409.

³ Акад. В. А. Гордлевский. Избранные сочинения, т. II, сәһ. 65.

⁴ Dr. Gotthold Weil. Grammatik der Osmanish-türkischen Sprache, сәһ. 59.

⁵ С. С. Майзель. Изафет в турецком языке, сәһ. 17.

ринчи нөв исми бирләшмәләр“⁶ вә с. алтында верилмишдир.

Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә бу гәдәр мөхтәлиф адлар верилмәсинә бахмајараг, һәммин әдәбијатда онун биринчи тәрәфинин—тә'јининин, икинчи тәрәфинә—тә'јинләнәннинә һеч бир морфоложи әламәт олмадан јанашараг бирләшмә әмәлә кәтирдији көстәрилир. Тә'јинләнән апарычы үзв олур, тә'јин исә тә'јинләнән илә синтактик мүнәсибәтә кириб, онун кејфијјәт, әламәт, мигдар вә ја сырасыны билдирир, ондан асылы вәзијјәтә дүшүр⁷. Истәр XVI әсрә гәдәр олан бә'зи абидәләрин (мәсәлән, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларынын, Нәсими вә Кишвәри ше'рләринин), истәрсә дә XVI әсрә аид јазылы мәнбәләрин (Шаһ Исмајыл Хәтаи, Мәһәммәд Фүзули, Гурбани әсәрләринин, „Әсрарнамә“ вә „Шүһәданама“нин) үзәриндә апарылан тәдгигатын нәтичәси көстәрир ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси үчүн мөвчуд олан гајдалар мөјјән тарихи инкишафын, дәјишмә вә тәкмилләшмәнин нәтичәсидир. Чүнки һәммин мәнбәләр илә мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләрини гаршылашдырдыгда онларын арасында һәм охшар, һәм дә фәргли чәһәтләр нәзәр чарпыр. Буну ајры-ајры дөврләрә аид јазылы мәнбәләрдән кәтирилмиш ашағыдакы мисаллар да тәсдиг едир.

„Китаби-Дәдә Горгуд“дан⁸:

—Дәрсә хан евинә кәлди (17); —Бир күн Гамған оғлу хан Бајындыр јериндән дурмушду (16); —Он алты минг ип үзәнкили, кечә бөркли, азғын динли, гузгун дилли кафир (Газанын өнүнә) чыха кәлди (71).

Нәсимидән⁹ (XIV әср):

—Јарәб нә һури чөһрәдир шол маһи-табан јүзлу ким, Көрдүкчә анын јүзүнү күнәш зәвалын арзу-

⁶ А. Ә. Асланов. Исми сөз бирләшмәләри, сәһ. 13.

⁷ Бах: Р. Ј. Хәлилов. Мүасир Азәрбајчан дилиндә јанашма әлагәси, Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри, Ичтимай елмләр серијасы, Бақы, 1959, № 5, сәһ. 51.

⁸ Китаби-Дәдә Горгуд, тәртиб едәни Һ. Араслы, Бақы, 1962.

⁹ Салман Мүмтаз. Азәрбајчан әдәбијаты (Сејид Имадәдин Нәсими), Бақы, 1926.

лар (79); — *Дунја турачаг јер декил, еј чан, сә-
фәр ејлә, Алданма анын алинә, андан һәзәр ејлә* (91);
— *Гијамәт гонду һүснүндән једди иғлимә јайыл-
ды, Сәнүн гәдду гијамындан мәкәр ахыр заман олды*
(32); — *Шол башә ки, тачи-дәвләт енди, нејләр
кәмәри, недәр кулаһи* (30).

Кишвәридән¹⁰ (XV әср):

— *Ганлы кәнглүм бир кули-рәнаја ашигдир
вәли, Гәнә тәк гандур бу дәрәд илән, ниһан галмаг-
дадур* (6); — *Һәр кечә душумда көрүрмән пәришан
зүлфүни, Еј мүәббәр, декил, ахыр нәдир тәтби-
римиз* (23); — *Дидарыны көрсәм, кечәрәм ики ча-
һандан* (34).

Мүхтәлиф јазылы мәнбәләрдән кәтирилмиш бу би-
ринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри истәр тәрәфләри-
нин нитг һиссәләри илә ифадәсинә, истәрсә дә тәрәф-
ләр арасындакы синтактик әлагәјә көрә мүәсир Азәр-
бајчан дилиндә олан мөвчуд гәјдалардан о гәдәр дә
фәргләнмир. Һәмин мисалларда биринчи тәрәфләр исим
(*Дәрсә, хан, һури*), сифәт (*ип үзәнкили, кечә бөркли,
азғын динли, гузғун дилли, ганлы, пәришан*), фе'ли
сифәт (*турачаг*), сәј (*бир, он алты минг, једди, ики*),
әвәзлик (*шол, һәр*) икинчи тәрәфләр исә исимлә ифа-
дә олунаш, һәм дә тәрәфләр арасындакы синтактик
әлагә һеч бир заһири әләмәтлә (морфоложи васитә илә)
верилмәмиш, тәрәфләр јанашма әлагәси әсасында бир-
бири илә бағланмышдыр.

Бу охшарлыгла јанашы, Дәдә Горгуд дастанларын-
да елә биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә тәса-
дүф едилир ки, онлар мәзмунча биринчи, формача икин-
чи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә ујғун кәлир. Һә-
мин бирләшмәләр мүәсир Азәрбајчан дилиндә ејни
мәзмуну сахламагла мәнсубијјәт шәкилчисиз, јә'ни би-
ринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси формасында ишлә-
дилир; мәс.:

— *Мин јердә ипәк халчасы дөшәнмиш иди*¹¹
(69).

¹⁰ Дивани-Кишвәри, Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазма-
лары фонду, инв. № А-250 (8408).

¹¹ Һәмин мисалдан ејни мөгсәд үчүн илк дәфә проф. Ә. М. Дәмир-
чизадә истифадә етмишдир (б а х: Ә. М. Дәмирчизадә. „Китаби-
Дәдә Горгуд“ дастанларынын дили, сәһ. 79).

Бурадакы ипәк халчасы бирләшмәси, мә'лум олду-
ғу кими, мүәсир Азәрбајчан әдәби дилиндә ипәк хал-
ча шәклиндә ишләнир вә ејни мәзмуну ифадә едир.
Онларын арасында јалныз формача фәрг вардыр. Јә'ни
дастанларын дилиндә һәмин бирләшмәнин икинчи тә-
рәфинә мәнсубијјәт шәкилчиси (-сы) артырылмышдыр.

Јухарыда адлары чәкилән абидәләрдә оддуғу кими,
XVI әсрә аид јазылы мәнбәләрдә дә биринчи нөв тә'-
јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи мүхтәлиф
нитг һиссәләри илә, икинчи тәрәфи исә, әсасән, исимлә
ифадә олунашдыр.

Һәмин јазылы мәнбәләрдә икинчи тәрәфи исим, би-
ринчи тәрәфи сифәт, сәј вә ја әвәзликлә ифадә олуна
биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри нисбәтән чох
ишләнмишдир.

*Биринчи тәрәфи сифәт, икинчи тәрәфи исимлә
ифадә олуна биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри*
нәзәрән кечирилмиш јазылы мәнбәләрдә нисбәтән чох-
дур. Буна көрә дә һәмин груп биринчи нөв тә'јини сөз
бирләшмәләринин даһа чох мә'на вариантларына тәса-
дүф едилир. Бу да тәбиидир. Она көрә ки, сифәтләрин
вәзифәләриндән бири дә биринчи нөв тә'јини сөз бир-
ләшмәсинин биринчи тәрәфиндә ишләниб, икинчи тә-
рәфини тә'јин етмәкдән ибарәтдир. Бирләшмәдә сифәт-
ләрин һамысы иштирак етдији үчүн онларын бүтүн
мә'на нөвләри биринчи тәрәфини тәшкил етдикләри тә'-
јини сөз бирләшмәләринин нөвләри һесаб олуна¹².

XVI әсрә аид јазылы мәнбәләрдә биринчи тәрәфи
сифәт, икинчи тәрәфи исимлә ифадә олуна биринчи
нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин ашағыдакы мә'на ва-
риантларына тәсадүф едилир:

а) бирләшмәнин тә'јини тә'јинләнәннин кејфијјәтини
билдирир. Тә'јин едилән сөзүн (әшјанын) кејфијјәтини
билдирән тә'јинләр һәм садә, һәм дә дүзәлтмә сифәт-
ләрлә ифадә олуна; мәс.:

— *Ја ман күн ичиндә хојунуз тәк, Олмуш тәни
инчә мујуниз тәк* (80); — *Ари су тохунса тәр бу-
лурсан, Јелдән дахи дәрбәдәр булурсан*, (Хә т а и, Дәһн.,

¹² Б а х: Азәрбајчан дилинин грамматикасы, II һиссә, синтаксис,
Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бақы, 1959, сәһ. 24.

91)¹³; — *Јахшы сөз тәркин етмә ким, олмаз Јахшы сөздән сәваби чох сәдәгә* (Фүзули, II, 349)¹⁴; — *Сәндән олур јунул ағыр башлар, Сәни һәр ким әлә алып, дашлар* (Фүзули, 273)¹⁵; — *Һачәр јенги дон оғлуна кејдирди* (18); — *Нолејди ким, бу нәхлдә јаш хурма вар олајды* (Шүһәданамә, 143)¹⁶; — *Ишим кечә-күндүз аһу зари, Дутмазды дәли көнүл гәрары* (25); — *Чаһил киши бирлә јох сәфасы, Алимләрин олдур ашинасы* (Хәтаи, Дәһн., 97); — *Гәм чәкмә бу гәдәр диванә көнүл, Һәмшиә рузикар белә дар олмаз* (Гурбани, 166)¹⁷.

Бу тә'јини сөз бирләшмәләринин һамысында биринчи тәрәфләр икинчи тәрәфләрин бу вә ја дикәр чәһәтдән кејфијјәтини әкс етдирмәсинә бахмајараг, онлар өз мә'на чаларлыгларына көрә бир-бириндән фәргләнир. Әкәр 1—6-чы мисалларда тә'јинләр тә'јинләнәнләрин үмуми кејфијјәтини билдирисә, сон үч мисалда онлар тә'јинләнәнләрин хасијјәтини вә дахили кејфијјәтини әкс етдирир.

Ашағыдакы чүмләрдә исә бирләшмәнин тә'јини ролунда дүзәлтмә сифәтләр ишләнмишдир.

— *Мәчнун өнгүнә дүшәндә Лејли, Көздән ахыдарды ганлу сејли* (23); — *Ахды јенә ганлу јаш көзүмдән, Кетдим биход олубан өзүмдән* (Хәтаи, Дәһн., 95); — *Мүшкүлчә хитабдыр хитабын, Билмән нечә верәјим чавабын* (72); — *Ганлы кәфәнимдир ал нәрдә, Мән кордәјәм, сағынма әрдә* (Фүзули, II, 143); — *Гушлар . . . бир-биринә сөјләр идиләр бу нә датлу судур; — Бир савух аһ дәрдлү көнглүндән чыхаруб деди . . .* (Шүһәданамә, 9); — *Еј совлу никар, сән гал имди, Еј ишвәлү јар, сән гал имди* (142); — *Ким, мунда әгилли ким сә кәлмәз, Бу дәлү мәкәр өзүнү билмәз* (Хәтаи, Дәһн., 37).

¹³ ديوان خطائی „Дивани-Хәтаи“, Өзбәкистан ССР ЕА Шәрғшүнаслыг Институтунун Әлјазмалары фонду, инв. № 1339/ 1412 (Фотосурәт).

¹⁴ Фүзули. Әсәрләри, I ч., Бақы, 1949.

¹⁵ Фүзули. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1958.

¹⁶ Шүһәданамә. Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, инв. № Д-535, 13659.

¹⁷ Гурбанидән кәтирилмиш мисаллар Р. Мәһәррәмова вә М. Чәһанкировун „Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар“ (Бақы, 1962) китабындан көтүрүлмүшдүр.

Бу мисалларда биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфләри өзләриндән сонра кәлән исимләри кејфијјәтчә тә'јин етмишсә дә, онлар ифадә етдикләри мә'наларә көрә бир-бириндән фәргләнир. Әкәр биринчи дөрд мисалда бирләшмәнин тә'јини тә'јинләнәнни үмуми кејфијјәтини кәстәрирсә, сон үч мисалда хасијјәт вә дахили кејфијјәтини ифадә едир.

Сонунчу мисалын башгаларындан фәргли чәһәти ондан ибарәтдир ки, һәмин мисалда бирләшмәнин тә'јинләнәнни субстантивләшмиш гејри-мүәјјән әвәзликлә верилмишдир.

XVI әср јазылы мәнбәләриндә биринчи тәрәфи фе'ли сифәт вә ја фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунараг икинчи тәрәфин хасијјәт вә дахили кејфијјәтини өзүндә әкс етдирән биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә дә раст кәлмәколур; мәс.:

— *Чун санә керәклүјәм, манә сән, Бир хидмәт едәр гулам санә мән* (115); — *Бу ше'ри никарә сөјләкли сән, Мейр едичи јарә сөјләкли сән* (118); — *Мән сәнчиләјин јаланчи сормән, Ел фәрәт едәр таланчи сормән* (Хәтаи, Дәһн., 65); — *Чак көрүб көксүмү гылма-илачым, тәбиб, Заје олур мәрһәмин, мәнә битәр јарә јох* (Фүзули, 47).

Бурадакы тә'јини сөз бирләшмәләринә аид кәтирилмиш илк үч мисалда тә'јинләр фе'ли сифәт тәркиби илә, сонунчуда исә фе'ли сифәтлә верилмишдир. Мисалларын һамысында тә'јинләр тә'јинләнән әшјаларын хасијјәтини әкс етдирир.

б) бирләшмәнин тә'јини тә'јинләнәнни әламәтини билдирир. Бураја аид биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин әламәт билдирән сифәтләрлә ифадә олуна тә'јинләри өз гурулушуна көрә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур; мәс.:

— *Јүз дүрлү гәба кејиб чәмәнләр, Ағ донуну кејди јасәмәнләр* (18); — *Гузугулағы, күлү гәрәңфил, Тәкәсаггалы вә көј сүнбүл* (43); — *Дилбәр јаныма кәлүб отурмуш, Назик дзинә башым көтүрмүш* (Хәтаи, Дәһн., 131); — *Назик бәд әнилә берки-күлсән, Әмма нә дејим икән јүнүлсән* (44); — *Чыхды јашыл нәрдәдән әрз ејләди рухсар күл, Силди мир'ати-зәмири-накдән жәнкар күл* (Фүзули, II, 288); — *Ол рәһмсиз гул Јусифүн јангағына бир чәпәләг урду*

9/18
БЕЛӘН КИТАПХАНАСЫ

ким, назик рухсары чатлијуб ган рэван олди (Шүһәданама, 37);—*Көзәл адам кәл, аллаһи севирсэн, Далдаланма, бир дә көркәз јара јуз*;—*Ағназик элин, лә бир дәстә бағла, Тәр бухағ алтында дүз бәнәфшәни* (Гурбани, 166).

Бу бирләшмәләрин һамысында тә'јинләр әламәт билдирән садә сифәтләрлә ифадә олунамудур. Мә'лумдур ки, әламәт мәфһуму өзү кениш мә'на дашыјыр. Даһа доғрусу, әламәт мәфһуму бир сыра мә'наны (әшјанын рәнкини, заһири көркәмини, һәчмини, өлчүсүнү вә с.) әһатә едир. Бу нөгтеји-нәзәрән јухарыдакы мисаллары ики група ајырмағ олар. Һәмин мисалларын бир групунда (*ағ дон, көј сүнбүл, јашыл пәрдә*) бирләшмәнин тә'јинләри тә'јинләнәнләрин рәнкини, галан мисалларда исә онун харичи көркәмини билдирир.

Һәмин јазылы мәнбәләрдә тә'јинләнәннин әламәтини билдирән вә тә'јини дүзәлтмә сифәтлә ифадә олуған биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинә дә тәсадүф едилр; мәс.:

—*Хош ола гарангу кечәләрдә, Көрүнә түлуи-маһи-табан* (134);—*Вар јазылу анда бир китаби, Ә'тини дедим вә билхитаби* (Хәтаи, Дәһн., 58);—*Сәнсэн ол рәннумаји-әһли-әзаб Ки, ајағын јетән јер олду хәраб* (283);—*Јүрү, јетир мәнә, еј симишк, билдә ет, Кәр агман илә алынмыш гул исәм, азад ет* (Фүзули, 39);—*Бир мәгамә иришдим ки, һәркиз әјағым бәсачых јер олмады* (Мәнагиб, 178)¹⁸.

Бу мисаллардан биринчисиндә бирләшмәнин тә'јини сифәтдән, икинчисиндә фе'ли исимдән дүзәлдилмиш сифәтлә, сон үч мисалда исә фе'ли сифәтлә ифадә олунамудур. Һәмин мисалларда тә'јинләр тә'јинләнәнләрин әламәтини көстәрир. Биринчи мисалда бирләшмәнин биринчи тәрәфи икинчи тәрәфдәки әшјанын рәнк-әламәтини¹⁹, дикәрләриндә исә әшјанын үмуми әламәтини (вәзијјәтини) билдирир.

Әшјанын бу вә ја дикәр чәһәтдән әламәтини билдирән тә'јини мүрәккәб сифәтлә ифадә олунамудур биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри дә бу мәнбәләрдә аз ишләдилмишдир.

¹⁸ Мәнагиби-Шејх Сәфи (Дәркәһгулу Кирмани), Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, инв. № 7987.

¹⁹ Бу термин „Азәрбајчан дилинин грамматикасы“ китабындан (II һиссә, синтаксис, сәһ. 123) көтүрүлмүшдүр.

—*Сағашды көзүмә руји-мәһвәш, Күлјүзлү пәри, никари-мәһвәш* (86);—*Ејбини, сарыны шумар гылды, Күлјүзлү сәбаны хар гылды* (Хәтаи, Дәһн., 62);—*Еј сары бәнгизлү гызыл вә еј ағ јүзлү күмүш, мәндән өзкә кимсәни мә'руф гылуныз* (Шүһәданама, 124).

Бә'зән елә биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә дә тәсадүф едилр ки, онун биринчи тәрәфи нәмә'лум иш көрәни иш илә әлағәдар тә'јин едир. Белә һалларда бирләшмәнин тә'јини, әсасән фе'ли сифәтлә вә ја фе'ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунар; мәс.:

—*Гәддинги гылур јазан киши хәм, Та олмујасан һавә дәкүб нәм* (91);—*Көрән киши сәндә бу сәбаты, Сүртәр јүзүнгә кәһ дәғаты* (92);—*Та дијә ани көрән мүһүбләр, Рәһмәтлик ола анын, рәвани* (146);—*Ол көнглүн, алан көзәл пәридир, Күлзәри-чинан аунг јеридир* (Хәтаи, Дәһн., 25);—*Бир јемәз гузи ки, ани чох севәриди, кәтирдү* (Шүһәданама, 10).

Бурадакы биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндән биринчи вә сонунчуда тә'јин фе'ли сифәт, галанларында исә фе'ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунамудур.

в) бирләшмәнин тә'јини тә'јинләнәннин һал вә вәзијјәтини билдирир. Бу бирләшмәләрин тә'јини һәм садә, һәм дә дүзәлтмә сифәтләрлә ифадә олунамудур; мәс.:

—*Еј хәстә Хәтаи, шакир ол ким, Мәһр илә вусалә дөндү һичран* (Хәтаи, Дәһн., 127);—*Меј ајдыр, гәмли хәлгә гәмхарәм* (Фүзули, II, 244);—*Шу ач гурт кими гајәт зәиф олмушдур* (Мәнагиб, 76).

Һал вә вәзијјәт билдирән тә'јинләрин мә'на чаларлығындан (мүәјјән дәрәчәдә мәтнин мәзмунундан) асылы оларағ, бу груп биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләрини ики һиссәјә ајырмағ олар. Бунлардан бир һиссәсиндә тә'јинләр тә'јинләнән әшјанын мүәјјән вәзијјәтә кәлиб дүшдүјүнү вә һәмин вәзијјәтдә галдығыны әкс етдирир; мәс.:

—*Бағрым јаралы мисали-ләлә, Гәмдән үрәжим долу пијалә* (Хәтаи, Дәһн., 24);—*Бир пири-һәзин көрүндү накаһ Зәнчирли бир әсир һәмраһ* (Фүзули, II, 118);—*Бир өлү гарғајы орадә тапшуруб үстүнә топрағ төкди* (Шүһәданама, 10).